

KALIXTO MEDRANO EXPOSITO, ARGAZKI BATEK HILEZKOR BIHURTUA

Martin Mantxo

Kalixto Medrano Exposito, Arakil-Hiriberriko artzain bertsolaria (1868-1941). 1924an Juan Roldanek egin zion argazki bati esker iritsi da guganaino. Ikono bihurtutako irudiaren lerro artean irakur daiteke artzaina zela, bertsolaria, euskaraz egiten zuela... Eta nire birraitona zen.

Batzuetan ama lurraren lerroak gurutzu egiten dira. Edo, zuk esango zenukeen bezala, Inma, astroak lerrokatu egiten dira... 2022ko azaroko azken astean Kalixto Medrano Exposito-ren lerroak lerrokatu ziren (1868-1941). Azaroaren 18an Angelekin, bere bilobetako batekin, Donostiako Udaleko osoko bilkuran elkartu nintzen berriro, etxegabetze baten aurka. Ez zen nolanahikoa izan: Arakil-Hiriberriko bizilagun ohien urteroko bilerarik ez da egin aspaldian eta ez gara elkartu. Izena ere galdetu behar izan nion, ez bainuen ezagutzen. Era horretan eta horrelako leku batean berriro elkartzea hunkigarria izan zen. Baina astebete geroago, hilaren 26an, astekari honetan artikulatu bat argitaratu nuen Potosiko meategiari buruz, eta azken orrialdean, Kalixto Medranoren argazki bat argitaratu zuten. Kointzidentzia gehiago egon al daiteke? Bada, artikulatu hau josteko ikertzen ari naizela, hara non ikusten dudan Larraunen, Kalixtoren jaioterrian, burdin meategi bat egon zela, Potosi izeneko! Gainera, Meatzeta izeneko aldean. Norbaitek lotura horiei esanahia topatuko die... Nire ustez, Kalixtoren figurak iraun egiten du eta oraindik esateko asko dauka.

ARGAZKI ANTROPOLOGIKO BAT

Kalixtoren argazkia, Juantxo Egañak astekari honetan zioen bezala, Juan Roldanen estudioan egin zen 1924an; Nafarroako Eskualdeko Jantziaren Batzordeak Madrilgo Erakusketa baterako (1925) egindako enkargu bat zen. Urte batzuk beranduago berriz hautatu zuten artzain bertsolari gisa agertzen zen album baterako.

“Euskaldunon Egunkaria”-ren “Nafarkaria”-n, 1995eko irailaren 22an, Kalixtori eskainitako artikulatu batean («Kalixto Medrano Arakilgo bertsolaria»), E. D. de Ultzurrun kazetariak azaldu zuen Aldundiaren kopian, album horretan argazkia agertzen zen orria moztuta agertzen zela (agian horregatik ber-

tsolariari buruzko artikulatu horrek ez dauka argazkirik). Horrek nolabaiteko misterioa ematen dio irudiari, baina debozioa ere adierazten du.

Ordutik hona, argazkia askotan erreproduzitu da erakusketa eta katalogoetan, eta Arakil ibarraren eta, beraz, Nafarroaren nortasunaren ikur bihurtu da nolabait. Hala da, orain argazki hori Nafarroako Diputazioan ere badago, bertako gela batean, Nafarroako historiako ospetsuekin batera.

Erreportajearen, Roldani egindako enkargu bat dator oraindik hasi berria zen eta oso jende gutxiren eskura zegoen argazkigintza izaera antropologikoago batekin ulertzen hasi zen garaia-rekin, hau da, herri xumea eta bere

bizimoduak erretratatzeko ikuskerarekin. Izan ere, Jose Roldan Bidaburuk berak (1860- 1934), Iruñeko Gazteluko Plazako pasabidean bere tailerra eta argazki denda zituenak, erreportaje kostunbrista ugari egin zituen, besteak beste, Otsagabian (Colección de Bernardo Estornés Lasa, Aunamendin) eta Abaurrean. Balio handiko lanak dira, garai hartan toki horietan oraindik ere beren ohiko jantziak eta galtzen joan diren beste kultur jarduera asko gordezten baitzituzten.

Garai berekoa da Eulalia Abaituak (1853-1943) Bizkaiko landa herria erretratzen egindako lan handia. Eta beste latitude batzuetan bat egiten du Martin Chambik (1891-1973) Perun kitxua herria erretratzen egindako lan handiarekin, edo Edward S. Curtisen lanarekin (1868 – 1952), hari zor baitizkiogu Ipar Amerikako azken natiboen argazki zoragarri horiek guztiak.

Argazki horiek guztiak desagertzen ari zen mundu bat jasotzen saiatu ziren. Kalixtoren argazkiaren kasuan, hor datza argazkiaren indarra eta interesa, argazkiarekin identifikatzeko arrazoia, zer ginen erakusten duen lehenetariak delako. Edo izan ginela uste duguna. Argazkiak janzkeraren osagaiak erakusten baditu ere, argazkia horretarako atondu zuten. Bertan, erabili zuten agertoki artifiziak hautematen da. Izan ere, horrek guztiak erreportaje bereko beste argazki bat bilatzeko eta aurkitzeko balio izan du, beste argazkia bezain ezaguna izan ez bada ere. Beste horretan gehiago nabaritzen da egoera hori.

Era berean, beste argazki horretan gehiago nabaritzen dira arropen kalitate eta egoera, nahiko kaltetuak, eta aurpegiko ezaugarriak ere gehiago nabaritzen dira. Bere aurpegiagatik ere ulertzen ditugu eredu gisa aukeratzeko arrazoi posibleak, eta gure ustez, eredu horrekin identifikatzen dugu, bereak oso euskalduntzat hartuko genituzkeen fakzioak baitira (hori ezartzea oso zaila izanda ere).

Behean, 1924an egindako argazkia. Gerora ikono bihurtu da eta horri esker iritsi da guganaino artzain bertsolariaren historia.
FOTO ROLDAN. NAFARROAKO ERREGE ARTXIBO NAGUSIA

Kalixtoren aurpegiaz zer esan: begiratzen diot eta aitona ikusten dut, bere bederatzigarren semea; beraz, argazki honekin identifikatzeak badu alde pertsonal bat. Arropen egoerari dagokionez, Martin Chambik 1925ean Paruron hartutako gorputz osoko kitxua bat ere gogorarazten dit, bere arropa zarpailekin. Hori Peruko eta inken kulturaren ikono ere bada.

Kalixto nire ama, bere biloba, jaio baino lehentxeago hil zen eta ez zuten elkar ezagutu. Haren argazkirik ez zegoen. Nire amak aitona argazki horren bidez ezagutu zuen. Argazki hori lehen aldiz Iruñeko Zitudadelatik igarotzen ari zela ikusi zuen, erakusketa baten kartelean zegoelako. Hori da argazki horren neurria. Kalixtoren emazteaz, Antonia Balda Abruzarenaz (Albiasu 1873, Arakil-Hiriberri 1931), ezta hori ere. Haien jatorriak baliabide falta eta erregistroetan ez egotea adierazten du, hain modu eksklusiboan ez bada.

EUSKARAREN ATZERAKADA

Aztertzen ari garen argazkiaren kasuan, izenburua egia da: «artzain bertsolaria». Hori bada esanguratsua. Izan ere, bertsolaria izatea beste arrazoi bat da Kalixto aintzat hartua izateko eta mende honetan bere figuraren berri izan ahal izateko. Jakina da bertsolaritzak, ahozko inprobisazio gisa, ez duela ondare fisikorik uzten. Nahiz eta orain grabazioetara jo dezakegun edo eskura ditugun formatu desberdinetara, ez zen halako aukerarik Kalixtoren garaian. Are gehiago, bertsolaritza sortzen zen inguruan, landa giroa izanda, hezkuntzarako aukerarik apenas zegoen. Alberto Irazu bertsozaleak aitortu zidanez, «gehienek ez zekiten irakurtzen edo idazten, eta, adibidez, Txirritaren kasuan, bertso ezagunenetako batzuk bere ilobak transkribatu zituen». Belau-naldi berekoak ziren, Txirrita zortzi urte zaharragoa.

Kalixtok, zenbait baldintza zirela medio, izan zuen hezkuntzarako aukera eta idatzi ahal izan zuen. Horregatik iritsi zaizkigu bere bertsoetako batzuk: “Berso berriak, Don Fermini eskainiak” (ebakuntza egin ziona 1933an). Sorta

Tomas Balda eta Manuela Abruza,
Antonia Baldaren gurasoak.
Antonia Balda Kalixto Medranoren
emaztea zen.
MEDRANO FAMILIAREN FUNTSA

hori ospetsuena izan da eta “Príncipe de Viana” aldizkariaren 43. zenbakian argitaratua izan zen, 1969ko “Suplemento Mensual Destinado al Fomento del Vascuence” izenekoan. Urte horretan bertan “Diario de Navarra” egunkarian argitaratu zuten sorta. Euskaraz eta gazteleraz txandakatuz osatu zituen bertsoak (elebiduna, beraz, elebidunentzat bakarrik ulergarria) eta horrela argitaratu ziren kasu horretan. Ondoren, 1995ean “Euskaldunon Egunkaria”-ko “Nafarkaria”-n argitaratu zituzten.

Ez dakigu zenbat bertso idatzi zituen, gehienak galdu egin baitira. Baina batez ere, ez dakigu zenbat sortu zituen ahoz, beste bertsolari batzuekin jardunean. Bertsolaritzaren Datu Basean jasota dagoenez, bertsoak “plazaratu” zituen. Baina, hala ere, ulertzen dugu bera bertsolaritzarekin identifikatzen zela eta argi dago bertsolari izaera aitortzen zaiola.

Eta, batez ere, ezaguna suertatu bada, ulertzen dut ez dela haren legatuagatik edo haren bertsoen kalitateagatik, baizik eta hizkuntzarekin hain lotuta dagoen jardura kultural honen praktikatzailea izateagatik. Hori praktikatzeak eta aldarrikatzeak adierazten du euskararen muga zen eremu horretan bai jardura hori eta bai euskara zein errotuta

zeuden. Horregatik, Kalixto ikonoa da bere argazki eta janzkeragatik, baina baita bere euskararen erabileragatik eta bertsolaritzagatik ere.

Hori dela-eta, “Nafarkaria”-ko «Kalixto Medrano Arakilgo bertsolaria» artikulua eskualde horretan bertsolari bat ezagutu izana ospatzen zuen, jardura horren erabilera berresten baitzuen, baina baita euskararen eta bertako hiztunen garapen maila ere.

Era berean, gertaera hori oso ospatua izan da gure familian, batez ere hizkuntzari balioa emateko. Kalixtoren argazkia eta bertsoak gure familiaren ikonoak dira. Baita Hiriberriko Anaitasunarenak ere. Bere argitalpenak hilezko bihurtu zuen Kalixto. Hiriberriko beste familia ospetsu baten ikono ere bada, armendariztarrena, Kalixtoren bertsoak zortziko batean musikatu eta gero grabatu egin baitzituzten. Denontzat, Kalixto berreskuratu dugun euskara galdua da.

Kontuan izan behar dugu Nafarroako eremu honetan (Larraun eta Sakana) euskara ez zela erabiltzen, nahiz eta oso eremu euskalduna izan eta Gipuzkoatik gertu egon. Eta beheakada izugarria izan zuela garai hartan, eta diktadurarekin areagotu zela. Kalixtok berak hori aipatzen du bere bertsoetan, euskara-

ren galera iragarritz: «Biyotz oneko euskaldun denok/behar genduke unitu/gure euskara galdu ez dedin/atzendu gabe segitu».

Bai, gaztelaniaz hitz egiten zuen, baina Antonia Balda emazteak euskaraz bakarrik hitz egiten zuen. Seme-alabek, ordea, etxean jaso zutela ulertu arren, ez zuten hitz egin. Galduta zuten. Kalixtoren iragarpenak egia bihurtu ziren, eta agian hori adieraziko zuen bere bertsoetan, bere familian eta bere inguruan errealtatea hori zela ikusteagatik.

Beraz, Joxemiel Bidador zenaren «Arakil-Hiriberriko lokia» (Egunkaria, 2000ko azaroa) artikuluari erantzunez, Kalixtoren semea zen Txomin Medrano kazetariari zegokionez (eta haren garaikide Mario Echeberriak), seme-alabek etxean entzun bazuten ere, ez zuten euskara ikasi, sinestezina badirudi ere. Horregatik, beti izaten ditut go-goan bertso horiek, nire aita-amek irakatsi zidaten heziketarekin, eta beti pentsatzen dut nolako harrotasuna sentituko lukeen bere biloba berreskuratzetik hain gertu eta, berak nahi izan zuen bezala, bere birbiloba eta hereniloba erabiliz ikustean.

SASIKUMEA

Baina argazki horrek zerbait transmititzen badit, bere egoera da. Ez bakarrik artzain eta pertsona (familia) xumearena, baizik eta hain ezaguna edo aldarrikatuta ez den beste batena, ageriko arrazoiengatik: sasikumearena. Belau-naldiak igaro dira, egoera horrek ez luke zertan lotsarik sortu, eta bai, ordea, horrenbeste gauza zalantzan jarri. Batez ere gauza askotan aurrera goazelako, baina beste batzuetan jakin behar dugu nondik gatozen, batez ere emakumearen tratuari eta gizartean duen lekuari dagokionez. “Me Too!”-ren garaian, Kalixtoren eta ezagunak ez diren beste pertsona askoren historiak indar handiz egiten du burrunba.

Izan ere, ez haren idazkietan, ez haren seme-alabek eta bilobek helarazi ziguten informazioan, ez dugu inoiz gaitzespenik edo mendeku egarririk jaso. Baina honen eragina hain handia da, non ez baitugu aitaren nortasunari

buruzko gutxieneko informaziorik, ezta amarenik ere. Jakina, legez kanpoko semea izateak maila sozialean eta, beraz, maila pertsonalean eragin zion.

Kalixtoren kasuan ezagutzen dugun abizena Medrano bada ere, bere bigarren abizena Exposito zen. Izen hori gurasoek aitatasuna onartzen ez zuten umeei ematen zitzaientzen (amarena begi bistakoagoa zen), edo lehenago erregistratu gabe abandonatuak izan zirenei. Abizen horrek adierazten du, halaber, Nafarroako Amatasun eta Inklusa Etxetik igaro zela, eta gauzak horrela, aitzak ez zuela ezagutu, nahiz eta gero Etxarri-Larraungo Muguero familiarekin harremanak izan zituen zantzu desberdinak ditugun.

Seme-alabak abandonatzea ez zen arrazoi ekonomikoengatik bakarrik gertatzen, baita umeak ez aitortzeko ere. Arrazoi desberdinak egon zitezkeen jaioberri bat ez aitortzeko. Nagusietako bat, gizartea arautzeko erabiltzen ziren arauak. Haien artean, dakigunez, sexu abusuak ziren nagusi. Kasu horietan gizona beti desagertu egiten zen. Beste kasu askotan klase kontuak ziren tartean; goi klasekoek, beheragoko klasekoekin harremanak

izan ondoren, beren betebeharrari uko egiten zioten.

Kalixtoren kasuan, sasikumea izanda, gaitzespenik ez jasotzeak eta hainbesteko estimua lortu izanak egoerak gainditzeko eta aurrera jarraitzeko jarrrera izan zuela erakusten du. Hala ere, gizarte erabat klasista batean, aurreiritziak eta bazterketak gidatuta, badakigu ez zela egoera erraza izango, aita baten maitasunik gabe hazi izateaz aparte.

Izan ere, hori da expositoen beste alderdia: inork ez dakigu aitaren nortasuna, zantziek Etxarri-Larraungo nobleziara eramaten gaituzten arren. Baina amari buruz ere ez dakigu ezer. Horrek garai hartan emakumeek egoera horretan zuten ikusezintasun maila sumatzera garamatza, eta, batez ere, jasaten zuten estigmatizazio eta marjinez maila, kasu askotan, emakumeak gaizki jokatu zutenak izan beharrean, biktimak zirenean. Baina, era berean, emakumeen kosifikazio maila, sexuala, jakina, gizonen aldetik, eta are gehiago, klase osagaiak sartzen zirenean.

Auñamendiren arabera, Nafarroako XIX. mendeko jaiotzen %3 izan ziren

expositoak. Horietatik %90 hilda irizten ziren edo hil egiten ziren bizitzako lehen egunetan, oso baldintza eskasetan egindako lekualdatzeen ondorioz. Euskarazko izenak sarrera horri egiten dio erreferentzia: «kaxako ume», «tornuko ume» edo «kutxa batean utzitako haurrak», edo «tornu batean utzitakoak», nortasuna jakin ez zedin erabiltzen zen tornugatik.

Kalixtoren kasuan, amaren berri ez izateaz gain, haren haurdunaldia eta ondorengo erditzea zerk inguratu zuen ere ez dakigu. Dakiguna da, adibidez, Kalixtok ez zuela anai-arrebarik izan, eta haur exposito baten baldintzetan sakontzen badugu, ezta izaba-osabarik, lehengusu-lehengusinarik edo aitona-amona bezalako familia hurbilekorik ere, eta horrek eragina izango zuen, zalantzarik gabe, bere izaeran. Hala ere, bere estatusak ez zion eragotzi familia bat osatzea, eta horrek bere emazte Antonia Baldaren jarrera tolerantea ere adierazten du. Inma Etxarri adituak esan zigunez, «Albiasuko familia batekoak ziren, baina hara bizitzera joan aurretik Aralarko borda batean bizi ziren eta anai-arreba guztiak izaera handikoak ziren, oso ekintzaileak».

Etxarrik adierazi zigun, halaber, Exposito bada aitarik ezagutzen ez zaion (eta askotan amarik ere ez) umeei inposatzen zaien abizena, Medrano abizena ere fikziozkoa izan zitekeela. Izan ere, familian bere eta gure jatorria jakin gabe jarraitzen dugu. Hala ere, Kalixto euskalduna eta hizkuntza honetan hain trebea izan zela kontuan hartuta, Inklusatik kanpoan eta ingurumen euskaldunean hazi zelakoan gaude.

Horregatik, eta bere kasuan eta beste batzuetan Exposito izateak esan nahi duen guztiagatik, gure abizenetan markatzeaz gain, Kalixto artzain bertsolariaren argazkia ere beti da sasikumearen argazkia, suposatuta eta suposatzen duenagatik. Horregatik, ikusten dudana bakoitzean gogoratzen dut, nahiz eta hainbeste lazeria, estigmatizazio eta bazterketa jasan, orain bere argazkiak irauten duela, eta berarekin batera bere historiak. Kalixtok dirau.